

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937 – 1938 РР. НА ЗАХІДНОМУ КОРДОНІ СРСР – УРСР (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)

У статті досліджується регіональні особливості розгортання «великого терору» на Поділлі як прикордонному регіоні України та СРСР.

Ключові слова: «великий терор», Поділля, політичні репресії, органи державної безпеки.

Проблема «великого терору» 1937 – 1938 рр. як одного з піків сталінської політики «соціальної інженерії» залишається актуальною протягом останнього десятиліття. Вчених різних країн цікавила мотивація лідерів СРСР для використання розстрілу та довготермінового ув'язнення значної кількості населення країни протягом короткого часового проміжку [7; 25; 38; 44]. На їх думку, одним з мотивів було бажання створити нову спільноту «радянські люди/громадяни», прикметою якої була політична та соціальна однорідність, відсутність глибинних національно-культурних ознак, миттєва реалізація політико-економічних реформ тощо. «Радянська спільнота» стала одним із головних чинників глобальної сталінської стратегії побудови радянської імперії під назвою «СРСР».

У цьому контексті у 1920-х – середині 1930-х років Й.Сталін та його оточення розбудовували прикордонну смугу СРСР. Необхідність таких заходів, як пояснювали громадськості, зумовлена наявністю «кільця капіталістичних держав». Це означало не лише створення додаткових прикордонних комендатур та застав, формування частин «ОСНАЗ» та маневрових прикордонних груп, поліпшення матеріально-технічного забезпечення для захисту кордону. На думку вищого партійно-державного керівництва СРСР, прикордоння мало відігравати двояку роль. По-перше, прикордонні міста та села повинні стати зразками реалізації соціально-економічної політики у СРСР та УСРР – УРСР зокрема. По-друге, забезпечити надійне прикриття кордону від проникнення розвідувально-диверсійних груп та «контрреволюціонерів» через тісне співробітництво прикордонників та політично благонадійного місцевого населення.

Якщо у політична благонадійність прикордонників через суворий кадровий відбір сум-

нівів не викликала, то населення прикордонних адміністративно-територіальних одиниць, на думку чекістів, було потенційно «контрреволюційним». Тут варто зазначити, що кордон Української радянської соціалістичної республіки, яка згідно Конституції СРСР та УРСР мала право на самовизначення, розглядався вищим партійно-державним керівництвом як кордон СРСР (виділення. – Авт.). Тому події, які розгорталися у прикордонних адміністративно-територіальних одиницях протягом 1920-х – 1930-х рр., знаходилися не лише під пильною увагою українського керівництва, а й безпосередньо лідерів СРСР, зокрема Й.Сталіна. Однією з таких адміністративно-територіальних одиниць була Подільська губернія, згодом Вінницька та Кам'янець-Подільська області.

Українські дослідники вже аналізували окремі особливості життя населення прикордоння та перебігу політичних репресій у Подільському регіоні. Так, О.Соловей, досліджуючи прикордонні конфлікти на Волині у 1920-х рр., вказував на особливості демаркації україно-польського кордону, у тому числі і його подільської ділянки. Автор підкреслював, що демаркація проходила без врахування етнічних та економічних реалій. Так, населення окремих сіл позбавлялося ріллі, яка залишалася за кордоном. Були розірвані віками складені торгові та економічні зв'язки, селяни, ремісники позбавлялися традиційних ринків збуту продукції. Кордон також розділив не лише села, а й родини. Не бажаючи миритися з такою демаркацією, селяни постійно порушували прикордонний режим, вирішуючи власні побутові та родинні проблеми.

Однак, як польська, так і радянська прикордонна адміністрація зараховувала таких осіб до категорії «політично неблагонадійних». При затриманні чекісти брали їх на облік [33, арк.298 –312]. Згодом, в умовах «великого терору» ці громадяни

були арештовані і засуджені згідно оперативного обліку як «контрабандисти», «перебіжчики», «контрреволюціонери» тощо. Нелегальний перехід кордону за будь-якої причини завжди чекістами вважався обтяжуючою обставиною.

Н.Тітова акцентувала увагу на тому, що прикордонний статус регіону й плекання імперіалістичних планів керівництвом СРСР вплинув на надмірну мілітаризацію Поділля, а відтак й системні та перманентні репресивні заходи режиму, спрямовані, насамперед, проти місцевих українців та поляків. На її думку, масові операції повинні були забезпечити радянське запілля на випадок ймовірної агресії «фашистської Польщі». Значну кількість репресованих осіб по «українській» і «польській» лініях у добу «великого терору» 1937–1938 рр. у прикордонному Східному Поділлі дослідниця пояснювала репресивною ксенофобською ментальністю (у даному разі українсько- та пологофобською) Й. Сталіна [35, с.220 – 252; 36, с.79 – 115].

Поділля, на думку керівників органів державної безпеки України, по «контрреволюційній зашкідченості» займало одне з перших місць у тодішньому УСРР. Головними факторами виникнення такої ситуації вони вважали відсутність пролетарських осередків, сусідство з «капіталістичними країнами, які завжди мали колонізаторські та інтервенціоністські тенденції». В першу чергу, йдеться про Польщу та Румунію. Зокрема, чекісти вважали, що Польща «в перші роки революції створювала умови для розвитку української контрреволюції і впровадження в куркульське середовище ідеї української дрібнобуржуазної державності». Основними провідниками цієї ідеї стали члени українських «не більшовицьких» партій (меншовики, повітові осередки яких активно діяли на Поділлі, укапісти, українські есери та ін.).

Посиленню державницького спрямування подільського селянства сприяло перебування у м. Вінниці та м. Кам'янці-Подільському Уряду УНР. Частина селянства добровільно чи по мобілізації перебувала в армії ЗУНР та у складі підрозділів армії Петлори. Урядові установи УНР залучали до роботи місцеву інтелігенцію, функціонували місцеві органи влади, чисельні громадські, культурно-освітні та кооперативні товариства, які теж були осередками формування українського «незалежницького» стереотипу.

Начальник Вінницького обласного відділу ГПУ УСРР В.Левецький у доповідній записці секретарю Вінницького обкому КП(б)У М.Алексєєву від

7 березня 1932 р. прямо зазначав, що ці фактори сприяли «глибокому контрреволюційному укоріненню, а також залишили багато прихильників і по сьогодні» [15, арк.29].

Доказом цього В.Левецький вважав масовий «політичний бандитизм», який був поширений на території Правобережної України до 1924 р. В районах Поділля діяли загони отаманів Лихо, Шепеля, Волинця, Гальчевського, Чалого, Заболотного [15, арк.30].

Найвні аналітичні матеріали місцевих органів ВУЧК – ГПУ УСРР засвідчують, що орієнтація повстанських загонів залежала від специфіки регіонів. Наприклад, на Поділлі, Волині, де особливо сильним був вплив УНР, у складі повстанських загонів, переважали національно-свідомі сили, які прагнули налагодити контакти із зарубіжними українськими центрами, були готові до рішучої боротьби за відновлення Української Народної Республіки [11]. На півдні України налічувалося чимало повстанських загонів, які не мали чіткої національної орієнтації [8, с.69 – 85].

Таким чином, виходячи з логіки керівництва органів ГПУ УСРР, на Поділлі на початок 1930-х років було чимало потенційних противників радянської влади. Але чи були вони дійсно противниками більшовизму і при яких умовах населення спромоглося б на організований супротив?

За оцінками дослідників в Україні масова колективізація та депортація так званих «куркулів» на початку 1930-х рр. спричинила саме стихійні виступи [4]. Виявлені та опубліковані архівні документи не підтверджують існування організованого початку у виступах селян. Подекуди селянські бунти переросли у збройні сутички, які придушувалися загонами військ ГПУ на чолі з головою ГПУ України В.Балицьким. Іноді селяни намагалися самоорганізуватися. Зокрема, на Поділлі фіксувалися факти будівництва окопів між селами, створюючи таким чином своєрідну лінію фронту [4]. Участь у виступах священників, авторитетних селян, колишніх членів «непролетарських» партій чекісти кваліфікували як «організацію контрреволюційного виступу селян проти радянської влади».

Хоча в 1930 – 1931 рр. місцевими апаратами ГПУ УСРР була проведена «чистка» прикордонної смуги та масова депортація «куркулів» з Поділля, начальник Вінницького облвідділу ГПУ УСРР В.Левецький у 1932 р. був абсолютно впевнений у широкомасштабному організованому спротиві населення області радянський

владі. У згаданій доповідній записці він наводить численні приклади існування міфічних він контрреволюційних організацій, зокрема, «Подільська філія українського національного центру», осередків «церковників», численних повстанських угруповань практично в кожному районі області [15, арк.29 – 48]. Стихійні виступи селянства у 1930 р. кваліфікувалися ним як організований збройний спротив проти радянської влади. Особливо він підкреслював «контрреволюційну активність по лінії повстанства» [15, арк.29].

Така політична характеристика зумовила і ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР до України як «петлюрівської» та «повстанської» території. У широко цитованому дослідниками листі Й.Сталіна до Л.Кагановича від 11 вересня 1932 р., лідер ВКП(б) писав: «[...] Якщо не візьмемося за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дримає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває не мало гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек» [3, с.30 – 31].

Вихід Й.Сталін та його оточення бачили у комплексі заходів, які, на їх думку, могли економічно розбудувати, в першу чергу, сільське господарство прикордонної смуги і посилити її боєздатність. У цьому комплексі заходів значним фактором була репресивна складова, зокрема масові депортації «політично неблагонадійного» населення. З прикордонних районів взимку – весною 1935 р. населення депортувалося у два етапи. Перший етап – 1 – 9 лютого 1935 р. з прикордонних районів було вивезено 2 тис. сімей (8678 осіб) «куркулів та антирадянського елементу», які були направлені у спецпоселення Біломоро-Балтійського каналу. Серед них – 615 німецьких, 681 польських, 589 українських, 115 чеських, молдавських, болгарських, єврейських сімей [34, с.50].

На другому етапі виселення проходило у внутрішні області УРСР (Харківську та Дніпропетровську області). Вже 20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 20 грудня 1934 р. вирішило виселити з прикордонної смуги 22 районів Вінницької та Київської областей «полі-

тично неблагонадійних осіб» і вселити з внутрішніх районів УСРР 4 тис. «кращих колгоспників». Загалом протягом 20 лютого – 10 березня 1935 р. з прикордонних районів Поділля було виселено 2864 господарств (із загальної кількості у 8342 виселених господарств), 12828 осіб (із загальної кількості у 38 996 осіб). Варто підкреслити, що чекісти ретельно готували списки виселених. Основними критеріями були соціальний стан, ставлення до політичних та господарських кампаній, політичне минуле, наявність родичів за кордоном. Так, із загальної кількості виселених 8329 господарств 3434 були українці, 2866 – поляки, 1903 німці. За соціальним складом: куркульських – 1155 сімей, одноосібних – 3725, колгоспних – 3396, інших – 53 сім'ї. На вільні поселення на Поділлі в'їхали 1016 господарств (4217 осіб) з Чернігівської та Київської області [42, арк.1 – 8; 28, с.127 – 149].

У даній масовій операції по адміністративно-му виселенню слід відзначити декілька моментів. По-перше, головним підґрунтям цієї акції політична та соціальна приналежність. Про це хоча б свідчить кількість виселених українців в обох хвилях. У першій хвилі виселених були відверті супротивники більшовизму, які неодноразово у різних формах висловлювали своє ставлення до економічних експериментів лідерів СРСР. У другу хвилю виселених увійшли так звані пасивні та потенційні «противники радянської влади». Тому вірогідно їх виселили у внутрішні області України.

На нашу думку не титульна національність відіграла роль додаткового чинника для репресії. Чекісти, а з їх подачі і вище партійно-державне керівництво СРСР, інтерпретували наявність на прикордонні населення тотожного за національністю із прилеглою державою як середовище діяльності спецслужб сусідів.

По-друге, кидається у вічі певна диспропорція кількості виселених (38 996 осіб) та вселених (16 431 особа). Тут вирішувалося дві суттєві проблеми – зменшувалося навантаження населення на гектар землі, яке було характерне для мало-земельного Поділля. Паралельно була розпочата грандіозне військове будівництво укріплених районів (УРів), які мали меті створити систему оборонних споруд для прикриття кордону та тилових районів СРСР – УСРР [23]. Воно теж потребувало значного «життєвого простору» та відповідного забезпечення секретності.

По-третє, з прикордонної смуги вилучалися реальні та потенційні (на думку радянських лідерів) «противники радянської влади», які мо-

гли дискредитувати соціально-економічні експерименти більшовицького режиму, надавати посильну допомогу «диверсантам та розвідникам» із-за кордону, а в період військових дій активно допомагати агресору. Зокрема, за інформацією секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР від 20 липня 1932 р. за неповними даними з прикордонних районів УСРР у сусідні держави (Польщу та Румунію) тільки у січні – травні 1932 р. нелегально перейшло кордон 745 громадян, затримано при спробі переходу 1130 осіб. Емігранти підрадянської України розповідали про реалії проведення суцільної колективізації, наростання масового голоду. Також співробітники цього союзного відомства акцентували увагу на розкритті у січні – липні 1932 р. по лінії «національної контрреволюції» 35 організацій та груп загальною кількістю 562 особи [37, с.421; 9, с. 209]. Наскільки реальною була «контрреволюційна діяльність» цих «розкритих» груп свідчать списки реабілітованих громадян, які оприлюднюються у книгах обласних томів «Реабілітовані історією. Вінницька область» та «Реабілітовані історією. Хмельницька область».

По-четверте, прикордонна смуга заселялася «політично благонадійними» колгоспниками. Здебільшого, це сільські активісти, комуністи, комсомольці, симпатичні радянській владі, демобілізовані червоноармійці та їх сім'ї. Вони мали стати опорою у розбудові колгоспів і, водночас, посилити оборону можливості прикордонної смуги. Паралельно, у першочерговому порядку прикордонним колгоспам, машино-тракторним станціям надавалося суттєве матеріально-технічне забезпечення продовольством, фінансами тощо. Лідери СРСР сподівалися, що комплексні заходи поліпшать політико-економічну ситуацію у прикордонних колгоспах, селах та містечках.

Однак восени 1935 р. почалася цілеспрямована депортація польського населення з прикордонних районів Поділля. Спочатку з санкції ЦК КП(б)У з прикордонної смуги у Харківську, Донецьку і Дніпропетровську область було вислано 1500 польських сімей, а у травні та вересні 1936 р. – 15 тис. польських та німецьких господарств з прикордонних районів УСРР до Казахстану [34, с.53 – 56]. Причини такої акції зазначив у листі в ЦК КП(б)У перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В.Чернявський. «Політична неблагонадійність» польського населення полягала у підозрі шпигунства, минулій участі у контр-абандних операціях, наявності родичів, які залишили СРСР, «приналежність до релігійного акти-

ву та інший контрреволюційний елемент» [21, с.341]. Національну спрямованість цих акцій також підтвердив нарком НКВД СРСР Г.Ягода у листі до голови РНК В.Молотову. Оцінюючи депортації у лютому – березні 1935 р., він писав: «Проведені переселення значною мірою очистило прикордонні райони, особливо Київської області, від контрреволюційних націоналістичних (польських і німецьких) і антирадянських елементів. Внаслідок того, що в час весняного переселення 1935 року контингент переселенців з прикордонних районів Вінницької області був порівняно невеликий, в ряді прикордонних районів Вінницької області до теперішнього часу залишились значні кадри контрреволюційних польських націоналістичних елементів, перебування яких в прикордонних районах, з точки зору укріплення кордонів, потрібно визначити небажаним» [34, с.54].

Однак, у таких перманентних переселеннях та депортації переслідувалася мета остаточно відірвати людей від історичної батьківщини. Цілеспрямовано вкраплені в інонаціональне середовище та штучно позбавлені на новому місці проживання умов для національно-культурного розвитку, вони фактично були приречені на асиміляцію [43, с.104].

Переселенець переживає свого роду культурний шок. Коли людина знаходиться у своїй етнічній групі, у системі давніх налагоджених зв'язків з іншими етносами, серед тих, з ким поділяє спільну культуру, їй не потрібно обдумувати чи прораховувати свої вчинки та погляди, бо всі переважно сприймають світ однаково. Перебуваючи у чужому етнічному середовищі, відірвані від історичних місць проживання, без звичних налагоджених міжетнічних зв'язків у переселенців виникає почуття страху та безпорадності. Людина з політично активної позиції переходить на позиції боротьби за елементарне виживання [20, с.104].

Наростання антипольського спрямування серед вищого партійно-державного керівництва СРСР початку 1930-х рр. проявлялося у конкретних рішеннях, які нищили польську меншину не лише в прикордонних районах, взагалі в Україні. Так, постанова ЦК КП(б)У від 4 квітня 1935 р. «Про реорганізацію німецьких і польських шкіл в прикордонних районах» розпочала чергову кампанію ліквідації польської національної освіти. В постанові зазначалося: «У зв'язку з тим, що польські націоналісти штучно створи-

ли ряд польських шкіл у районах з переважною більшістю українського населення, яке розмовляє українською мовою, особливо в районах [...] Проскурівському, Волочиському, Городоцькому, Сатанівському Вінницької області, [...] комісії у складі Попова, Затонського, Ільїна, Чернявського, Дитюка і Карпова доручено розробити конкретні заходи» [41, арк.4; 39, арк.278]. Однак території компактного проживання національних меншин налічували сотні тисяч громадян. Вилучивши невелику, політично активну частину, лідери СРСР та місцеві партійно-радянські працівники намагалися згорнути національно-культурний розвиток нацменшин. Так, окружні партійні комітети спільно з органами виконавчої влади ухвалювали рішення про ліквідацію польських шкіл. Бюро Проскурівського окружного КП(б)У 16 серпня 1935 р. в постанові «Про мережу польських шкіл» доручило відділам окрпарткому, партійній групі окрвиконкому «протягом декади переглянути списки польських шкіл округу і не пізніше 26-го серпня подати матеріали на бюро окрпарткому». Як наслідок, в окрузі було переведено на українську мову викладання 11 польських шкіл, в тому числі, в Городоцькому – 3, Сатанівському – 3 і по одній школі в Черноострівському, Базалійському та Красилівському районах [16, арк.9, 20].

Після постанови ЦК КП(б)У від 27 жовтня 1935 р. на Поділлі залишилося 29 польських шкіл: серед них середніх – 5, неповно-середніх – 18 та 6 початкових, в яких навчалося 6537 учнів [14, арк.15 – 16]. У Кам'янець-Подільському окрузі з 14 – залишилося лише 2: у м. Кам'янець-Подільському та Дунаєвцях.

1 лютого 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про реорганізацію мережі районних польських газет», відповідно до якої, у Шепетівському, Полонському та Бердичівському районах Вінницької області газети ліквідовувалися [19, с.60]. З 15 квітня 1935 р. припинився вихід газети «Пограничная правда» у Славуті [32, с.134]. Постановою Проскурівського окружного КП(б)У «Про ліквідацію польських районних газет» з 1 вересня 1935 р. був припинений випуск газет «Коллективист пограничья» Проскурівського, «Штурмовик надзбручанський» Городоцького та «Коммунар пограничья» Волочиського районів. За рішенням партійних комітетів були ліквідовані польські районні газети Славутського та Ізяславського районів Шепетівського округу [18, арк.33]. Майно цих газет передали редакціям україномовних райга-

зет, а шрифти – відправили до центральної польської газети «Глос радзецький».

Поряд з ліквідацією національних навчальних закладів, культурних установ здійснювалася реорганізація національних адміністративно-територіальних одиниць, передусім, польських сільських рад. Політбюро ЦК КП(б)У 23 листопада 1934 р. схвалило постанову Вінницького обкому КП(б)У «Про реорганізацію 18 польських сільрад в українські» [40, арк.144, 157]. Однією з перших була реорганізована польська сільська рада в Лянцкоруні Чемеровецького району. В населеному пункті ліквідація польської сільради була проведена шляхом злиття української, польської і єврейської сільських рад [17, арк.6].

1935 р. у 23 районах Поділля було ліквідовано 39 польських сільських рад і реорганізовано в українські [14, арк.1]. Серед них Гайдаківська, Канівська, Куровецька та Тарнорудська сільради Волочиського району. Доречі, Канівська сільрада на початку 1930-х років була зразковою, діючий в селі колгосп мав найкращі виробничі показники в районі.

У Проскурівському районі ліквідували дві сільради: Гречанська, яка була найбільшою у республіці за кількістю польського населення (3824 осіб), та Зарічанська. Чотири сільські ради були ліквідовані у Шепетівському районі: Городнявська, що була переможцем республіканського огляду польських сільрад, Мальованська, Судимонтська та Цмівська, а в Янушпільському районі – сільрада Лісної Слободи [40, арк.326 – 327]. Протягом 1934 – 1935 рр. з 71 польської сільради на Поділлі залишилося лише 12 [14, арк.2].

У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 20 серпня 1935 р. зазначалося, що «у зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільрад (в першу чергу складу голів і секретарів сільрад) – пропонувати ... Вінницькому обкому КП(б)У спільно з органами НКВС провести чистку як колишніх, так й існуючих польських сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів. Замінити керівний склад у польських сільрадах, в першу чергу голів» [14, арк.2]. Відповідно до постанови, 1934 – 1935 рр. перевірили 51 раду, де знято з роботи і виведено із складу сільських рад як «класово-ворожих елемент» і за «зв'язок з контрреволюційними елементами» 25 голів, 8 заступників, 21 секретаря та 101 члена польських сільських рад [14, арк.3].

Не дивно, що у доповідній записці Вінницького обкому КП(б)У до ЦК КП(б)У про результа-

ти «чистки» польських сільрад підкреслювалося, що «контрреволюційно націоналістично налаштовані» поляки оцінювали «чистку» як переслідування польської культури та поляків [14, арк. 6]. Зазначимо, що ліквідацію національних адміністративно-територіальних одиниць в УРСР завершили у травні 1939 р.

Прикордонний фактор Поділля, на мою думку, і УРСР у межах СРСР загалом, відіграв значну роль у розгортанні масштабів «великого терору» 1937 – 1938 рр. Не буду зупинятися на загальних мотивах, перебігу масових операцій у 1937 – 1938 рр. Чимало вітчизняних та закордонних вчених провели детальні дослідження [22, 29, 31]. Однак, зупинимось на певних регіональних особливостях «великого терору» на Поділлі.

Основну роботу по реалізації масових операцій були покладені на Управління державної безпеки УНКВД УРСР, міжрайонні відділи УДБ та районні апарати НКВД. На території республіки створювалися 45 міжрайонних оперативних груп. У Вінницькій області місцями їх дислокації визначалися Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський [26, с.91 – 92].

Для визначення місць дислокації та районів, які входили до складу міжрайонних відділів держбезпеки, чекісти провели політичну та соціально-економічну оцінку адміністративно-територіальних одиниць. Зокрема, у підготовлених «політико-економічних характеристиках» вказувалася кількість населення, перелік промислових підприємств та їх значення в економіці регіону чи навіть СРСР, наявність військових частин тощо. Особливо чекісти акцентували увагу на ставленні до УНР, участі населення у повстанському русі, протидії колективізації, наявності «національних колоній». Так, в Оринінському районі, який був розташований на кордоні, як зазначали чекісти, «[...] населення було сильно заражене петлюрівським рухом та контрабандною діяльністю. Серед контрабандистів зафіксовані зв'язки польським шпигунством. Особливо проявили себе контрреволюційні організації під час проведення масової колективізації і виселення куркульства. Район є об'єктом для польської розвідки». Муровано-Куриловецький район, який межував із Румунією, вважався «[...] осередком есерівщини та петлюрівщини. Село Вербовці було місцем діяльності польського агента, ксьондза Соколовського, який був обміняний і проживає у Польщі. У минулому в районі були значні петлю-

рівські формування. Закордонном (у Румунії та Польщі) проживає значна кількість вихідців з району – колишніх учасників польської та петлюрівської армії» [13, арк.19, 23].

Виходячи з подібних уявлень формувалися відповідні штати міжрайонних відділів УДБ. Зокрема, прикордонні міжрайонні відділи на відміну від «внутрішніх» замість 15 – 16 штатних одиниць співробітників налічували 17 – 18 співробітників. Окрім того, арешти у прикордонній смузі згідно оперативних наказів проводили прикордонні загони. Всі ці органи мали протягом короткого часового проміжку провести політичну та соціальну «санацію» Поділля, де проживало понад 3 млн. 800 тис. осіб. Наявність 200 тис. польського населення (за підрахунками чекістів) позначило одну із регіональних особливостей державного терору на Поділлі [13, арк.2].

Протягом другої половини 1937 – початку 1938 рр. на території Поділля здійснювалися масові репресії згідно оперативних наказів № 00439 від 25 липня 1937 р. «Про операцію по репресуванню німецьких підданих, які підозрювалися у шпигунстві проти СРСР», № 00447 НКВД СРСР від 30 липня 1937 р. «Про операції щодо репресії колишніх куркулів, кримінальних елементів та ін. антирадянських елементів», №00485 від 11 серпня 1937 р. «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР», № 00486 від 15 серпня 1937 р. «Про репресування дружин зрадників Батьківщини, членів сімей репресованих учасників правотроцькістських організацій», циркулярів №409 від 5 серпня 1937 р. (операції по репресії найбільш активних антирадянських елементів в таборах), № 68 від 22 серпня 1937 р. (про іноземців), № 52691 від 22 грудня 1937 р. (про репресії серед китайців), № 326 від 16 лютого 1938 р. (про репресії серед афганців), наказів №00593 від 20 вересня 1937 р. (про операцію по репресії колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці і реемігрантів з Манжоу-Го (харбинців), №00698 від 28 жовтня 1937 р. (про консульські зв'язки), №50215 від 11 грудня 1937 р. (операція по арештам греків), №202 від 29 січня 1938 р. (про арешти іранців), меморандуму №49990 від 30 листопада 1937 р. (латиська операція).

Вірогідно, що занепокоєння «політичною неблагонадійністю» Поділля змусила заступника наркома НКВД СРСР комісара держбезпеки 2-го рангу Л.Бельського бути присутнім на

першому засіданні «трійки» Вінницької області у складі начальника УНКВД капітан державної безпеки Г.Гришина, першого секретаря обкому КП(б)У В.Чернявського і обласного прокурора О.Ярошевського, секретаря сержанта державної безпеки Гольштейна [27]. 5 серпня 1937 р. на засіданні було розглянуто 34 слідчих справи, що були «успішно» закінчені співробітниками управління НКВД у Вінницькій області. Громадяни, що проходили за слідчими справами, були звинувачені в контрреволюційній, диверсійній та підривної діяльності. На підставі «законного» рішення всі 34 особи були визнані винними у інкримінованих їм злочинних діяннях, 31 з них була визначена вища міра покарання – розстріл, а 3 – тривалі строки позбавлення волі у виправно-трудових таборах [10; 2, с.15 – 19].

Завдяки реалізації державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» дослідникам вдалося встановити статистику постраждалих від позасудових репресій. Так, протягом 5 серпня – 31 грудня 1937 р. за вироком «трійки» Вінницької області було засуджено 7039 осіб, з них розстріляно 6174 особи, з 2 січня – Злистопада 1938 р. – 5643 особи, з них розстріляно 5097 осіб. Загалом засуджено 12682 з них розстріляно 5535 осіб. У жовтні 1937 – лютому 1938 рр. згідно протоколів «двійки» засуджено 7169 осіб, розстріляно 5535 осіб [2, с. 15 – 19]. У Кам'янець-Подільській області 19 жовтня 1937 – 5 листопада 1938 рр. «трійкою» засуджено і розстріляно 9006 осіб, «двійкою» – засуджено 4762 особи, з них розстріляно 4191 особу [5, с.74 – 79].

Однак, варто застерегти дослідників, що у цих даних є певна похибка, яка пов'язана із створенням у вересні 1937 р. Кам'янець-Подільської області. У статистику діяльності «трійки» Вінницької області з 5 серпня по 19 жовтня 1937 р. [1] напевно увійшли уродженці районів новоствореної області. Також у загальну статистику діяльності Вінницької «трійки» увійшли уродженці Бердичівського, Любарського, Дзержинського, Чуднівського, Янушпольського районів, які увійшли до Житомирської області. Загалом йдеться, можливо, про декілька сотень громадян обох областей. Їх можна буде вичленити лише після створення загального Національного банку даних жертв політичних репресій.

При аналізі статистики жертв «великого терору» на Поділлі одразу проявляються основні конструювання національного та соціального складу населення регіону. Так, на початку січня 1938

р. керівництво УНКВД у Вінницькій області прозвітувало про свою роботу з 1 липня 1937 р. по 10 січня 1938 р. Всього в області заарештували 18 тис. 048 чол. Розподіл по лініям див. таб.1. [12, арк.197].

Табл. 1

Польська контрреволюція і шпигунство	6930
(у тому числі згідно з наказом № 00447)	658
Українських націоналістів	3101
(у тому числі згідно з наказом № 00447)	2122
Румунське шпигунство	1110
Троцькісти і праві	360
Церковно-сектантська контрреволюція	1167
(у тому числі згідно з наказом № 00447)	992
Учасники військово-фашистської змови	103
Німецька контрреволюція і шпигунство	171
(у тому числі згідно з наказом № 00447)	43
Латиська контрреволюція і шпигунство	39
Японська контрреволюція	15

Отже, одним із напрямів державного терору на прикордонному Поділлі була зміна національної конфігурації. Передбачалося максимальне вилучення не лише потенційно «політично неблагонадійних» осіб серед польської та румунської (молдавської) громади, які представляли собою етноси країн-сусідів. Водночас, через масові вбивства пересічних громадян, гріх яких був лише у приналежності до польської та румунської чи іншої нації мав продемонструвати представникам цих нацменшин про небажаність їх національно-культурної самоідентифікації. Керівництво НКВД СРСР не обмежував місцеві апарати держбезпеки у арештах по «національним лініям». Варто звернути увагу, що 90% громадян, арештованих по «національним лініям» згідно вироків «двійки» були розстріляні.

Таким чином, багатьох представників нацменшин змушували відмовитися від претензій на національно-культурні запити та асимілюватися або з титульним населенням республіки чи «радянської імперії». Хоча тут був певний нюанс. Титульна нація УРСР теж була не дуже ба-

жана для лідерів СРСР. Про це хоча б свідчить висловлювання наркома НКВД УРСР О.Успенського, який найбільш вірогідно транслював ставлення Й.Сталіна та його оточення до України: «Усі німці й поляки, які мешкають на території УРСР, є шпигунами й диверсантами», а 75–80 % українців «є буржуазними націоналістами». Користуючись такими настановами, начальник УНКВД по Вінницькій області І.Корабльов, наказав співробітникам Жмеринському райвідділу НКВД арештувати усіх поляків середнього віку й чоловічої статі без наявності будь-яких компрометуючих матеріалів [24, с.213, 215]. Однак, певний відсоток для виживання у українців був, хоча б через значну кількість населення – декілька десятків мільйонів.

Іншим напрямом у конструюванні «радянської спільноти» стало вилучення окремих соціальних груп («куркулів», «кримінальників» тощо), потенційних політичних опонентів (члени монархічних, національно-демократичних партій, колишніх офіцерів, опозиціонерів та ін.). Наказом НКВД СРСР №00447 були встановлені певні ліміти на «ворогів народу», але протягом певного часу вони постійно розширювалися. Так, політбюро ЦК ВКП(б) від 17 лютого 1938 р. ухвалило постанову про збільшення на 30 тис. осіб ліміту для України репресованого «куркульського та іншого антирадянського елементу» і розгляду їх справ на «трійках» [30, с.183].

Прикордонні Кам'янець-Подільська та Вінницька області на вимогу керівників УНКВД постійно отримувала додаткові ліміти на знищення. При відпущеному області ліміту репресованих у розмірі 3400 осіб (з них 3200 першої категорії) до 7 квітня 1938 р. заарештували 2500 осіб, причому, арешти продовжувалися, а кількість смертних вироків різко зросла [30,с.183]. «Покращення» вимагало дозволу на додаткові розстріли, і 27 квітня 1938 р. І.Корабльов просив О.Успенського виділити додатково ліміт за рахунок одного з управлінь НКВД УРСР на 300-500 чоловік по першій категорії. Це прохання задовольнили і Вінницьке УНКВД отримало дозвіл розстріляти ще 400 осіб [24, с.193].

У доповідній записці І. Корабльова наркому НКВД УРСР О. Успенському від 15 травня 1938 р. вказувалося, що з 26 березня по 10 травня 1938 р. УНКВД «розкрила» і передала на розгляд «трійки» Вінницької області справи по «українському націоналістичному повстанському підпіллю», яке складалося з обласного комітету, 26 міжрайонних повстанкомів, 16 райповстанкомів, 97 повстанських загонів і 125 бойових груп. Всього

по цій «лінії» засудили 3112 осіб, з них 1440 осіб «петлюрівського командного складу і рядових петлюрівців», 248 – «куркулів», 414 – колишніх учасників «контрреволюційних повстань», 280 членів «контрреволюційних організацій», 347 українських націоналістів, 67 осіб колишніх членів українських політичних партій. По лінії «російського монархічного підпілля» «ліквідували» 3 військово-повстанські організації, по яких засудили 66 колишніх офіцерів царської та «Білої» армії, по «церковно-сектантській контрреволюції» розкрили 6 «повстанських організацій» і засудили 96 осіб, по «сіоністському підпіллю» – 3 «шпигунсько-терористичні» організації (87 осіб). На території області виявили «воєнно-фашистської змови» М. Тухачевського, троцькістів і правих, дружин «зрадників батьківщини» та контрреволюційного Бунду, 36 осіб засудили за «капітулянтську контрреволюційну агітацію». На оперативному обліку в області залишалось біля 2000 осіб. «рядових петлюрівців та колишніх політичних бандитів» [24, с.194 – 197]. Таким чином, черговий ліміт репресованих – 3400 осіб, наданий Вінницькій області, чекісти виконали 11 травня 1938 р. Подібна ситуація складалася у Кам'янець-Подільській області, де за виявленими протоколами «трійки» жоден із заарештованих громадян не був направлений до виправно-трудових таборів – розстріл як покарання був стовідсотково.

Таким чином, прикордонний статус Поділля був додатковим фактором посилення державного терору у 1920 – 1930 рр. Намагання вищого партійно-державного керівництва СРСР ґрунтувалися на бажанні конструювання соціально та політично однорідної спільноти «радянський народ». Тому при проведенні соціально-економічних експериментів, Й.Сталін намагався на основі населених пунктів прикордонної смуги створити зразкові політичні та соціально-економічні моделі майбутнього СРСР. Для цього проводилися зміни національної, соціальної конфігурації громад у прикордонні, надавалося відповідне фінансове та технічне забезпечення.

В умовах «великого терору» розпочалося масове знищення представників національних меншин. Така акція мала на меті змусити представників національних меншин відмовитися від претензій на національно-культурні запити та асимілюватися або з титульним населенням республіки чи «радянської імперії».

Джерела та література

1. 19 жовтня 1937 р. розпочала роботу «трійка Кам'янець-Подільської області».
2. *Амонс А.І.* Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937 – 1938 рр. // Реабілітовані історією. Вінницька область. – Т.2. – Вінниця, 2007. – С. 15 – 19.
3. *Васильєв В.* Ціна голодного хліба. // Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 р./Заред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – К.: Генеза, 2001. – 400 с.
4. *Васильєв В., Л.Виола.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – 534 с.
5. *Васильєв В., Місінкевич Л., Подкур Р.* Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині // Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Т.1. – С.10 – 130.
6. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937 – 1938 рр./ Упоряд С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Кн.1. – 614 с.; кн.2. – 568 с.
7. *Верт Н.* Введение // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов: В 7 томах. Т.1. Массовые репрессии в СССР. – М., 2004. – С. 57–89.
8. ВУНК в 1921 р.//3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.-1995. –№1/2. – С. 69 – 85.
9. *Ганжа О.І.* Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні// Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 5 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К., 2001. – С.200 – 215.
10. ГДА СБ України, м. Вінниця, спр. 78. Протоколи Вінницької «трійки» за 1937 р.
11. ГДА СБ України, м. Хмельницький, спр. П-26116.
12. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 197.
13. ГДА СБ України, ф.16, оп.30, спр.61.
14. Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 371.
15. Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп.3, спр. 8.
16. Держархів Хмельницької обл., ф. П-301 оп. 1, спр. 28.
17. Держархів Хмельницької обл., ф. П-458, оп. 1, спр. 423.
18. Держархів Хмельницької обл., ф. П-301, оп. 1, спр. 228.
19. *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні у 20-30-ті рр. ХХ століття. – К., 1994. – 75 с.
20. *Ионин Л.Г.* Культурный шок: конфликт этнических стереотипов / Психология национальной терпимости. – Минск, 1998. – 385 с.
21. *Калитко С.Л.* Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х – 30-х рр. (на матеріалах Вінницької області) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 339 – 342.
22. *Кун Д., Литвин А.* Эпоха Сталина в России. Современная историография. – М.: РОССПЭН, Фонд Первого Президента России Б.Ельцина, 2009. – 328 с.
23. Кожен УР представляв собою систему бетонних та польових укріплень із стаціонарним озброєнням 100 – 180 км по фронту та 30 – 50 км. у глибину. Укріплений район, який був побудований у Проскурівському районі (тут було проведено масове виселення населення) налічував понад тисячу залізобетонних споруд, значну кількість підземних галерей, ходів сполучень тощо. Див.: *Шебунин А.И.* Сколько нами пройдено. – М., 1971. – С. 58 – 59.
24. *Лошицький О.* «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937 – 1938 років на Вінниччині // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. –№№ 1/2. – 1998. – С. 183 – 227.
25. *Мозохин О.Б.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 – 1953). – М.: Кучково поле, 2006. – 480 с.
26. *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – 624 с.
27. Персональний склад трійки був затверджений політбюро ЦК ВКП(б) 23 липня 1937 р.
28. *Подкур Р.Ю.* Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 року в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР// Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П.Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 127–149.
29. Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.). Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. ста-

тей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.

30. Політичні репресії на Поділлі (20-30-і рр. ХХ ст.) / Авт.-упоряд. Васильєв В., Калитко С., Кравченко П., Подкур Р. – Вінниця, 1999. – 248 с.

31. Репресії в Україні (1917–1990 рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. / Автори – упорядники Є.Бабич, В. Патока. Авт. вступ. статті С. Білокінь – Київ: Смолоскип, 2007. – 519 с.

32. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 116 – 156.

33. Соловей О. Г. Прикордонні конфлікти на Волині у 20-ті рр. ХХ ст. // Військово-науковий вісник Львівського ордена Червоної Зірки інституту Сухопутних військ ім. Петра Сагайдачного Національного ун-ту «Львівська політехніка». – Вип. 11. – Львів, 2009. – С. 298 – 312.

34. Сталинские депортации. 1928 – 1953. Сост. Н.Поболь, П.Полян. – М.: МФД, Материк, 2005. – 904 с.

35. Тітова Н. «Санация» прикордоння УСРР: поборювання «польсько-українського фашизму» на Поділлі, 1930-ті роки// 3 архівів ВУЧК-ГПУ-

НКВД-КГБ. – 2007. – №1(28). – С. 220 –252.

36. Тітова Н. Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34. – С. 79 –115.

37. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5 томах. – Т.3. – М.: РОССПЭН, 2001. – 1008 с.

38. Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2010. – 479 с.

39. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 12.

40. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 341.

41. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 384.

42. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр.6618.

43. Чирко Б. Нацмен? Значить ворог...// 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1/2. – С.95 – 111.

44. Юнге М., Биннер Р. Как террор стал «большим»: Секретный приказ № 00447 и технология / Ассоциация исследователей рос. о ва ХХ в. – М.: АИРО-XX., 2003. – 352 с.

Роман Подкур

Региональные особенности «большого террора» 1937 – 1938 гг. на западной границе СССР – УССР (на материалах Подолья)

В статье исследуются региональные особенности разворачивания «большого террора» на Подолье как пограничном регионе Украины и СССР.

Ключевые слова: «большой террор», Подолье, политические репрессии, органы государственной безопасности.

Roman Podkur

Regional characteristics of the «Great Terror» 1937 – 1938 on the western border of the USSR – USSR (on materials of Podolia)

The article investigates the deployment of regional characteristics of the «great terror» in Podolia as the border region of Ukraine and the USSR.

Key words: «great terror», Podolia, political repression, state security.

